

Олег Гуляк

начальник Військової академії, м. Одеса,

к.ю.н., доцент

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-4588-5979>**СТАНОВЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВОЮ ПІДГОТОВКОЮ
У КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ**

У статті розглянуто становлення управління військовою освітою у козацько-гетьманській державі. Показано, що основою військового виховання були козацько-лицарські традиції, ідеї патріотичного виховання молоді, які ґрунтувалися на принципах військової майстерності, героїки та ідеї української державності. Встановлено, що питання управління військовою освітою покладалося на керівництво козацького війська, а основні функції виконував військовий осавул та його помічники. Значна увага військової підготовки приділялась фізичній та воєнній вправі, а також релігійному вихованню.

Ключові слова: управління військовою освітою; козацько-гетьманська держава; воєнна підготовка; військовий осавул; українське козацтво; національна свідомість; релігійне виховання.

Oleg Gulyak

Head of the Military Academy, Odessa,

Candidate of Law, Associate Professor

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-4588-5979>**ESTABLISHMENT OF MILITARY TRAINING MANAGEMENT
IN THE COSSACK-HETMAN STATE**

Problem statement. Today, Ukraine is in a state of hybrid war, which is being waged against it by the Russian Federation. In such circumstances, the need to improve the quality of training of military specialists, who must perform their duties effectively, is greatly enhanced. An important element in solving this problem is to improve the system of public administration of military education, which should ensure the combat effectiveness of the Ukrainian army. Given the complexity of this problem, it is advisable to refer to the experience gained during the existence of the Ukrainian Cossacks, who managed to create a fairly effective system of military education management based on national traditions.

Presentation of the main material of the study. The article considers the formation of the management of military education in the Cossack-Hetman state. It is shown that the basis of military education was the Cossack-knightly traditions, the ideas of patriotic education of youth, which were based on the principles of military skill, heroism and the idea of Ukrainian statehood. It was established that the management of the military education was entrusted to the leadership of the Cossack army, and the main functions were performed by the military osavul, who had an assistant. Considerable attention to military training was paid to physical and military exercises, as well as religious education.

Conclusions and prospects for further research. Summing up the study it is necessary to indicate:

1. During the existence of the Cossack-Hetman state there was a system of management of Cossack military education, which included physical and military education, as well as personal development based on love for the native land, native land in order to form a Cossack-knight with a strong Ukrainian national consciousness.
2. The process of military training of Cossacks included 5 areas related to tactics: 1) preparation of young Cossacks for sword fighting, the ability to shoot with rifles, pistols and guns; 2) the order of infantry fire; 3) horse lava offensive; 4) battle by separate detachments; 5) use of a mobile camp.
3. The process of leading military education was entrusted to senior officials of the Cossack state, and the solution of specific issues was the task of the military osavul and his assistants.

Key words: management of military education; Cossack-Hetman states; military training; military osavul; Ukrainian Cossacks; national consciousness; religious education.

**Постановка
проблеми**

На сьогодні Україна знаходиться в стані гібридної війни, яка ведеться проти неї Російською Федерацією.

В таких умовах значно посилюється необхідність підвищення якості підготовки військових фахівців, які повинні ефективно виконувати свої функціональні обов'язки. Важливим елементом вирішення цього завдання є удосконалення системи державного управління військовою освітою, яка повинна забезпечити високу боєздатність української армії. Враховуючи складність даної проблеми, доцільно звернутися до досвіду, накопиченого в часи існування українського

козацтва, якому вдалося створити достатньо ефективну систему управління військовою освітою, побудовану на національних традиціях.

**Аналіз
останніх
досліджень
і публікацій**

Науково-теоретичною та методологічною базою дослідження слугували праці вчених в галузі державного управління, історії держави і права В. А. Смолія, Д. І. Яворницького, А. О. Скальковського, В. О. Голобуцького, І. М. Грозовського, М. Е. Слабченко, М. В. Журавля, А. В. Бойко, О. Л. Олійника та ін. Незва-

© Гуляк О.В., 2021.

жаючи на наявність цих робіт, комплексні дослідження управління військовою освітою у козацько-гетьманській державі не проводилося, тому дане питання потребує свого більш детального розгляду.

Мета

Мета статті полягає у становленні основних напрямків системи управління військовою освітою українсько-го козацтва.

Виклад основного матеріалу

Виклад основного матеріалу дослідження необхідно розпочати з розгляду системи управління козацько-гетьманської держави, яка утворилася в наслідок національно-визвольної війни 1648–1654 рр.

Після цих подій військо Запорозьке мало усі основні ознаки державності: власну територію, публічну владу, апарат управління. Національна держава, створена Б. Хмельницьким, охоплювала значну територію, а її населення складало понад 3 млн. осіб.

Згідно з умовами Зборівського договору 1649 р., козацька держава розташовувалася на теренах наступних полків: Чигиринського, Білоцерківського, Уманського, Брацлавського, Кальницького, Київського, Переяславського, Кропивнянського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського. На додаток до цього, Борзнянський та Овруцький козацькі полки складали окремі територіально-адміністративні округи та військові одиниці.

При організації системи управління такої значної держави було використано традиційну модель козацького адміністрування, яка отримала назву полково-сотенного устрою. Верховна влада зосереджувалась у руках гетьмана, а її другим рівнем виступали військові чини: генеральна старшина, полковники, обозні, осавули, писарі, судді та сотники. Одночасно з цим, був заснований орган виконавчої влади – Генеральна військова канцелярія, система судових органів, на чолі якої стояв Генеральний військовий суд, а інститут гетьманської влади виконував роль вищої касаційної інстанції. Значний обсяг управлінських повноважень надавався генеральній старшині, до якої включалися хорунжий, підскарбій та бунчужний. Таким чином, в козацько-гетьманській державі діяла трирівнева система державного управління – генеральний, полковий та сотенний рівні, які поєднували в собі народовладдя та елементи військової організації управління.

Вищим органом влади козацько-гетьманській держави була Генеральна рада чи «Чорної ради», яка являла собою форму прямого волевиявлення усіх повноправних представників козацтва. Цей орган влади не мав чітко встановленого місця та періодичності проведення, адже кожного разу ці обставини визначалися гетьманським універсалом. Враховуючи ту обставину, що скликання таких рад та прийняття рішень проходило з великими труднощами, то поступово гетьмани почали відмовлятися від їхнього скликання, вирішуючи справи одноособово, або переносячи їх розгляд на Старшинської ради. Значення цієї гілки влади поступово почало зростати, по мірі того, як занепадала роль «Чорних рад», а до її повноважень входили питання зовнішньополітичного курсу, податкова політика, розпорядження земельним фондом та обговорення кандидатів на посаду гетьмана.

На сьогодні до нас не дійшли нормативно-правові акти, повністю присвячені питанням управління вій-

ськовою освітою, але про їх існування свідчать різні історичні джерела, в яких містяться посилання на такі документи та аналізується їх зміст. Виходячи з цього, в даній роботі зроблена реконструкція моделі управління системою військової освіти українського козацтва з метою встановлення її характерних рис. Основою військового виховання були козацько-лицарські традиції, ідеї патріотичного виховання молоді, які ґрунтувалися на принципах військової майстерності, героїки та ідеї української державності.

Воєнна освіта у козацько-гетьманській державі мала великий вплив на розвиток цієї сфери та міцно увійшла як складова частина у військову підготовку української нації. Система військового виховання включала в себе ведення наступальних та захисних бойових дій, створення надійної оборони, підготовка укріплених військових таборів та використання різних видів тактики. При цьому значна увага приділялася вмінню битися на шаблях, а також підготовці до стрільби з рушниць, пістолів та гармат. Так, за даними І. Крип'якевича, козаки використовували значну кількість гармат, які отримували в якості трофеїв, а також як подарунки від польських королів та правителів московської держави [1, с. 273]. У козацькому війську використовувалися чотири види гармат: мортири, мідні гармати, залізні ковані й чавунні гармати.

Розгляд значного обсягу джерел показує, що процес воєнної підготовки включав в себе п'ять напрямків, пов'язаних з тактикою, яка використовувалася козаками: 1) підготовка молодих козаків до ведення бойових дій; 2) порядок стрільб піхотою; 3) кінний наступ лавою; 4) бій окремими загонами; 5) використання рухомого табору.

I. При проведенні такої освіти враховувалася та обставина, що у козацькому війську існував поділ на роди військ, тобто піхотинців, вершників та артилеристів.

II. Порядок стрільб організовувався таким чином, що козаки шикувалися у три-чотири шеренги з вогнепальною зброєю, який отримав назву «батового» порядку. Перший ряд вів прицільну стрільбу по противнику, другий подавав рушницю, третій, який складався з молодих козаків, заряджав зброю. Батовий порядок використовувався для проведення наступу або відсічі атак супротивника. Для ведення такого бою молодих козаків вчили стріляти з рушниць або самопалів, що мали довгі стволи та кременеві замки, а також пістолетів, які називали пістолями. Як вказує Л. О. Косенко, відправляючись у похід козак, разом з молодими козаком «джурою», брали з собою п'ять або шість рушниць, по чотири пістолети, два з яких носили за поясом, а два знаходилися в шкіряних кобурах [2, с. 312].

III. Кінний наступ козаків проводився «лавою», яка складалася з вершників, що являла собою за формою велику дугу з загнутими краями. Тому молодих козаків з дитинства вчили їздити на конях, тримати дистанцію, спішуватися, швидко сідати на коней. Лава використовувалася при атаці, яка підтримувалася безперервним вогнем з гармат та ручною вогнепальною зброєю піших підрозділів. Основним завданням цього тактичного прийому було оточення противника та його знищення.

IV. Бій окремими загонами отримав назву «розгардіяж», також вимагав проведення спеціальної підготов-

ки козаків, які приймали в ньому участь. Схема такого бою носила достатньо складний характер з причини того, що передбачала низку маневрів. В центрі стояли головні сили козацького війська, з боків по 3-4 окремих загони, які відбивали наступ противника та забезпечували «центру» можливість нанесення головного удару.

V. Використання рухомого табору являло собою основний тактичний прийом козацького війська. Під цим терміном розумівся чотирьохкутний або круглий ряд возів, розташований певним чином для захисту війська, яке перебувало в середині. При цьому особливістю козацької тактики було використання табору, як для оборони, так і для наступу. З історичних джерел відомо, що на один віз припадало 5-10 козаків, серед яких було декілька молодиків, які займалися підготовкою перевезення зброї, боєприпасів, продовольства, фуражу для коней, лопат, сокир, пилок та іншого шанцевого інструменту. В поході табір мав вигляд довгого прямокутника, по бокових сторонах якого рухалися

час, а під час війни – у таборі; стеження за виконанням судових вироків; виконання поліцейських функцій; провадженням слідства у кримінальних справах; вирішення цивільних суперечок серед козаків; організація охорони тих, хто мандрував степами Запорожжя, а також організація прикордонної служби та військової розвідки. Відомий дослідник українського козацтва А. О. Скальковський порівнює посаду військового осавула з посадою міністра поліції чи генерал-ад'ютанта при фельдмаршалі, тобто головнокомандуючим [3, с. 70].

Військовий осавул мав помічника – військового обозного, який окрім питань військового виховання, видав артилерією та постачанням у військово знарядження та продовольства.

На території Запорізької Січі функціонували паланкові, полкові, січові, парафіяльні школи, в яких проводилися заняття з воєнних та загальноосвітніх дисциплін. Розгляд напрямків цієї освіти дозволяє виділити наступні цілі виховання (рис. 1).

Рис. 1. Основні напрямки військової освіти українського козацтва

вози, між рядами йшла піхота, при цьому на перших возах була обов'язково встановлена артилерія та знаходилися козаки з вогнепальною зброєю, завжди готові до бою. Цілком зрозуміло, що участь в бойових діях та виконання складних маневрів потребувало проведення системного управління воєнною освітою молодих козаків. Створення козацького табору починалося у той момент, коли військо повинно було зіткнутися з ворогом. Обозові вози ставали по одному і другому боці війська, у вигляді лінії, один за другим у кілька рядів. Відомо, що у 1596 р. козацький отаман Григорій Лобода під Білою Церквою створив табір з п'ятьох рядів возів. Інший козацький отаман Павлюк для відбиття польської кінноти у 1637 р. використовував табір з шести рядів, на яких знаходилася артилерія.

На підставі розгляду історичних джерел було встановлено, що питання управління військовою освітою покладалося на гетьманів, полковників та сотників. На території Запорізької Січі молоді козаки входили до почоту кошового отамана, який титулувався «ясновельможний пан кошовий отаман», «його благородіє кошовий отаман», його називали «батьком», «панотцем», «вельможним добродієм». Як знак своєї гідності на козацьких зборах він тримав у руці металеву або, за її відсутності, тростинову булаву, а в церкві для кошового відводилося окреме місце, яке називалося бокуном.

Вирішення конкретних питань військової освіти покладалося на військового осавула, який був виборною посадою з покладенням на нього значного кола обов'язків. До їх числа відносилося: здійснення нагляду за порядком у козацькому середовищі в мирний

Процес фізичного виховання відігравав у військовій освіті важливе значення. Починаючи з дитинства козачок вчився їздити на коні на початку з вихователем або батьком, в результаті чого вже з п'яти років вільно роз'їжджав по селу, граючи з козачками у війну. Із семи років дітей навчали фехтуванню та стрільню з лука. Наступним етапом було засвоєння мистецтва верхової їзди, володіння шаблею, стріляння, боротьби у рукопашному бою, стріляти при швидкій верховій їзді.

Підготовка молодих козаків вимагала високого рівня духовності й загартованості, уміння витримувати голод, спеку, дощ, відсутність харчів і питної води. Враховуючи розташування Січі на острові у Дніпрі, козацька молодь у непрохідних дніпровських плавнях загартовувала свої військові навички шляхом полювання, плавання, рибальства та постійних змагань з веслування. Наступним елементом військової підготовки були фізичні та воєнні вправи, спрямовані на тіло, виховання та отримання бойових навичок. Це фізичні вправи, воєнний вишкіл, який включав володіння луком, списом, шаблею, арканом, майстерність їзди на конях та вміння виконувати на них маневри, а також системи ведення наступальних і захисних боїв.

Серед запорізьких козаків значного поширення набули різноманітні системи єдиноборств, які повинні слугувати вмінню давати відсіч неприятелю. Однією з форм такої підготовки був козацький танець гопак, який впливав на формування високого рівня військової підготовки, духовного та фізичного стану молоді.

Як вказує В. Є. Берека, окремі козаки спеціальними вправами досягали неймовірного ефекту, коли «тіло грає» (у такому разі больові удари противника не від-

чувалися) [4, с. 16]. Такі козаки миттєво концентрували внутрішню енергію в ту частину свого тіла, куди спрямовувався удар нападника. Подібні явища притаманні і східним системам боротьби, наприклад, мистецтву тибетських ченців катода і «школі залізної сорочки» в кунгфу та карате.

У більшості випадків викладання основ військової справи проводилося в козацьких літніх таборах шляхом змагань, спортивних ігор, змагань з веслування, проведення єдиноборств. Фізичний стан козаків мав величезне значення для їх просування по службі, з причини того, що слабку людину козаки ніколи не обирали старшиною. Так, Іван Підкова, гетьман низових козаків, мав таку міцну силу, що гнув підкови, тому отримав прізвисько «підкова». З різних джерел відомо, що розвинутими фізично були Б. Хмельницький, П. Сагайдачний, І. Богун та І. Мазепа, які особисто приймали участь у бойових діях та билися на шаблях з ворогами. Практичне проходження військової освіти базувалося на таких пунктах: православне віросповідання, присяга на вірність козацькій спільноті, спілкування українською мовою, проходження курсу військового навчання.

Юнаків, яких готували до військових походів, враховуючи степову природу Півдня України, привчали спати під відкритим небом, завжди тримати зброю напоготові, вести спостереження за супротивником, купатися у холодній воді, вміти варити їжу та харчувати простими стравами. Інтерес викликає та обставина, що у програму військового навчання входило вміння орієнтуватися на місцевості за допомогою «нюнрберзького квадранта», який відіграв роль компасу. Цілком зрозуміло, що за порушення військової дисципліни, у вигляді крадіжок, вбивств, дезертирства встановлювалися різні види покарань, які завжди мали публічний характер, а вирок виносився і виконувалися на площах чи на базарах прилюдно. Це робилося для того, щоб у такий спосіб утримати козаків від злочинних дій, а громада повинна була знати, за що та яким чином проводився такий захід. Як вказує І. М. Грозовський, згідно з нормами козацького права, вбивство військового товариша розглядалося як найтяжчий злочин та каралося смертю, при цьому вбивство людини, яка не належала до козацької громади, вважалося менш тяжким злочином, за що передбачалося менш суворе покарання [5, с. 71]. До числі тяжких злочинів відносилось дезертирство, при цьому при веденні бойових дій таких злочинців засуджували до страти, а в іншому випадку козаки каралися шляхом биття киями на базарах прилюдно, а після того їм давали можливість повернутися до свого куреня. За незначні крадіжки злодіїв приковували до ганебного стовпа на площі, а за велику або неодноразову крадіжку призначали негайну смертну кару. При цьому злочинця могли звільнити від смертної кари у випадку, якщо він проявив себе хоробрим воїном та про це просило козацьке товариство.

Про високій рівень культурної освіти українського козацтва свідчать дорожні записки члена шведського посольства Я. Гільденбрандта, який в цих записах зауважив, що під час подорожі до них було приставлено козака, який володів французькою мовою, а видатний дослідник українського козацтва Д. І. Яворницький описує один з прийомів делегації запорозьких козаків Катериною II, де з вітальними промовами виступило

кілька чоловік, причому один французькою, другий англійською, третій італійською, четвертий німецькою, а п'ятий – латинською мовами [6, с. 34].

Важливим напрямком військової освіти було релігійне виховання. Інтерес викликає та обставина, що російські ідеологи багато разів вказували, що нібито козаки були абсолютно байдужими до церкви. При цьому цю точку зору поділяв відомий дослідник козацтва П. А. Куліш, який вказував, що козаки самі не знали во що вірять та посилався на польських дослідників. Цілком зрозуміло, що метою таких закидів було підірвати авторитет козаків та їх досягнень в очах широких верст населення. Як вказує О. Л. Олійник, такі провокації спростовуються тим фактом, що на території Запоріжжя діяло 62 церкви, у зимівниках 9 каплиць і одна похідна церква [7, с. 214]. Таким чином, молоді козаки виховувалися виказувати велику шану до православ'я, намагалися не порушувати релігійні моральні норми та дотримувалися православних обрядів.

Висновки

Підводячи підсумки дослідження необхідно вказати наступне.

1. В часи існування козацько-гетьманської держави виникла система управління козацькою військовою освітою, яка включала фізичне та воєнне виховання, а також розвиток особистості на основі любові до рідної землі, рідного краю з метою формування козака-лицаря з яскраво вираженою українською національною свідомістю.

2. Процес воєнної підготовки козаків включав в себе 5 напрямків, пов'язаних з тактикою: 1) підготовка молодих козаків до бою на шаблях, вмінню стріляти з рушниць, пістолів та гармат; 2) порядок стрільби піхотою; 3) кінний наступ лавою; 4) бій окремими загонами; 5) використання рухомого табору.

3. Процес керівництва військовою освітою покладався на вищих посадових осіб козацької держави, а вирішення конкретних питань було завданням військового осавула та його помічників.

Література.

1. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. 288 с.
2. Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 2-ге, доопр. Харків: ВД «ШКОЛА», 2009. 608 с.
3. Скальковський А. О. Історія Нової Січі. Дніпропетровськ: Січ, 2003. 678 с.
4. Берека В.Є., Гіджеліцький І.К., Орловська Н.М. Козацька педагогіка і навчально-виховний процес у закладах освіти: наук.-метод. збірник. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2018. 472 с.
5. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.): навч. посібник. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 108 с.
6. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т.1. Київ: Наукова думка, 1990. 592 с.
7. Олійник О. Л. Запорізький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). Запоріжжя: Дике Поле, 2005. 256 с.

References.

1. Krypiakievych I., Hnatevych B. Istoriia ukrainiskoho viiska. Lviv: Vydannia Ivana Tyktora, 1936. 288 s.

2. Kosenko L. O. Kozaky: Lytsarskyi orden Ukrainy: Fakty. Mify. Komentari. Vyd. 2-he, doopr. Kharkiv: VD «SHKOLA», 2009. 608 s.
3. Skalkovskyi A. O. Istoriia Novoi Sichi. Dnipropetrovsk: Sich, 2003. 678 s.
4. Bereka V. Ie., Hidzhelitskyi I.K., Orlovska N.M. Kozatska pedahohika i navchalno-vykhovnyi protses u zakladakh osvity: nauk.-metod. zbirnyk. Kamianets-Podilskyi: Vydavets PP Zvoleiko D.H., 2018. 472 s.
5. Hrozovskyi I. M. Pravo Novoi Sichi (1734–1775 rr.): navch. posibnyk. Kharkiv: Vyd-vo Un-tu vnutr. sprav, 2000. 108 s.
6. Yavorytskyi D. I. Istoriia zaporizkykh kozakiv. T.1. Kyiv: Naukova dumka, 1990. 592 s.
7. Oliinyk O. L. Zaporizkyi zymivnyk chasiv Novoi Sichi (1734–775). Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2005. 256 s.